

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Uluslararası Dil, Edebiyat, Kültür, Tarih, Sanat ve Eğitim Araştırmaları Dergisi

The Journal of International Language, Literature, Culture, History, Art and Education Research

Sayı/Issue 14 (Şubat/February 2024), s. 343-363.

Geliş Tarihi-Received: 12.01.2024

Kabul Tarihi-Accepted: 17.02.2024

Araştırma Makalesi-Research Article

ISSN: 2687-5675

DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1418760

Peyami Safa'nın Romanlarında Allah İnancı, Din Anlayışı ve Tasavvuf

Belief in God, Understanding of Religion and Sufism in Peyami Safa's Novels

Esmâ POLAT*

Öz

Peyami Safa, Türk edebiyatının en önde gelen roman yazarlarından biridir. 1899'da İstanbul'da dünyaya gelen yazar, ilk romanını kaleme aldığı 1922'den, vefat ettiği 1961'e kadar kendi adını kullanarak on bir farklı roman yayımlamıştır. Türk edebiyatının en çok okunan ve edebiyat araştırmacıları tarafından en çok dikkate alınan Türk romanları arasında yer alan bu eserlerde, yazarın yaşadığı dönemde Türk cemiyet hayatını hızla etkisi altına alan kültürel yozlaşma ve inanç buhranına karşı Allah inancı, sabır, tevekkül, dua, kadere rıza, ibadet gibi dini kavramlar, romanların olay örgüleri çerçevesinde işlenmiş; geleneksel Türk-İslâm kültüründen koparak materyalizme yönelmenin toplumsal ve ferdi düzlemde ortaya çıkaracağı zararlar, roman kahramanlarının yaşadıkları olaylar üzerinden ortaya konulmuştur. Ayrıca, yazarın *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu* adlı eserinde, romanın mutasavvıf kahramanı Matmazel Noraliya'nın yaşamı üzerinden, İslam'ın mistik düzlemdeki yaşam tasavvuru diyebileceğimiz tasavvufun umdeleri ve tasavvufi hayat tarzının niceliği işlenmiştir. Safa'nın romanlarındaki dine ve tasavvufa ilişkin bu yönün akademik düzlemde etraflıca ele alınmasının, bu eserlerin daha iyi anlaşılması bakımından gerekli olduğu görülmüş; bu bağlamda, yazarın Peyami Safa imzasıyla kaleme aldığı *Sözde Kızlar* (1924), *Mahşer* (1924), *Canan* (1925), *Şimşek* (1925), *Bir Akşamdı* (1925), *Dokuzuncu Hariciye Koşuğu* (1930), *Fatih-Harbiye* (1931), *Bir Tereddüdün Romanı* (1933), *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu* (1949), *Yalnızız* (1951), *Biz İnsanlar* (1959) adlı romanları incelenerek bu çalışma ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: Peyami Safa, Peyami Safa romanları, romanda Allah inancı, romanda din, romanda tasavvuf.

Abstract

Peyami Safa, one of the leading novelists in Turkish literature, was born in Istanbul in 1899. From his first novel in 1922 until his death in 1961, he published eleven different novels under his own name. These works have been among the most read and critically acclaimed in Turkish literature. In these novels, Safa addressed the cultural degeneration and crisis of faith rapidly influencing Turkish society at the time, emphasizing the importance of religious concepts such as belief in God, patience, trust in divine plan, prayer, contentment with fate, and worship within the framework of the novel's plot. He depicted the societal and individual harms of drifting away from traditional Turkish-Islamic culture towards materialism, through the experiences of his characters. Additionally, in his work "Matmazel Noraliya'nın Koltuğu" (Miss Noraliya's Chair), the life of the novel's mystic protagonist, Matmazel Noraliya, is used

* Dr., Bir kuruma bağlı değildir, e-posta: esmapolat35@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8551-3547.

to explore the tenets of Sufism and the nature of a Sufi lifestyle within Islam. The religious and Sufi aspects in Safa's novels have been thoroughly examined in the academic sphere, revealing the necessity of such study for a better understanding of his works. This research has been conducted through an analysis of the novels "Sözde Kızlar" (1924), "Mahşer" (1924), "Canan" (1925), "Şimşek" (1925), "Bir Akşamdı" (1925), "Dokuzuncu Hariciye Koğuşu" (1930), "Fatih-Harbiye" (1931), "Bir Tereddüdün Romanı" (1933), "Matmazel Noraliya'nın Koltuğu" (1949), "Yalnızız" (1951), and "Biz İnsanlar" (1959).

Keywords: Peyami Safa, the novels of Peyami Safa, belief in God in the novel, religious content in the novel, sufism in the novel.

Giriş

Peyami Safa, Türk roman tarihinin en önemli isimlerinden biridir. Bu durum, yalnızca yazdığı eser sayısının çok olmasına değil roman tekniğine getirdiği yeniliklere ve romanlarının edebî değerine dayanır (Yetiş, 2012, s. 289-297). İlk gençlik yıllarındaki kısa memuriyet dönemleri dışında, bütün ömrüne maişetini yazarak kazanmıştır. Onun yazı hayatında ve edebî kimliğinin ortaya konulmasında "Peyami Safa" imzasıyla yayımladığı romanlarının yeri mühimdir. Daha çok maişet kaygısıyla yazdığı popüler eserlerde çeşitli müstear adlar kullanan Peyami Safa, kendi imzasıyla kaleme aldığı romanlarına fikrî ve estetik değerler bakımından titizlenmiş, bu romanları kendi dünya görüşünü yansıtan tezli romanlar olarak ortaya koymuştur. Bu romanlarda, Peyami Safa'nın hayatının ve geçirdiği fikrî safhaların izleri açıkça görülür. Bu romanlarda, romanlarda geçen olaylara zaman teşkil eden Osmanlı Devleti'nin yıkılma sürecine girdiği son dönemi ile (bilhassa Birinci Dünya Savaşı dönemi) Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu takip eden ilk birkaç on yılın¹ toplumsal dinamiklerini, bu dönemin hâkim değerlerini açıkça görmek mümkündür. Bu değerler, Peyami Safa romanlarında olay örgülerinin oluşumunu belirlemede birinci derecede etkindir. Bu sebeple, bütün toplumlarda şahsî ve toplumsal değer yargılarının dayanak noktası durumunda olan din ve inanç olgusuna bu romanlarda ne ölçüde ve ne mevkide yer verildiğini inceleyip ortaya koymak önem arz etmektedir. Peyami Safa'nın romanlarındaki din olgusunu akademik çerçevede ele alan birkaç çalışma olsa da bu çalışmalarda Peyami Safa'nın romanlarındaki dinî içeriğe ilişkin değerlendirmelerin daha çok sosyo-kültürel çerçevede yapılmış olduğunu görmekteyiz.² Bu durum, bizi bu konuyu ağırlıklı olarak teolojik bir bakış açısıyla ele almaya, yazarın romanlarında işlediği dinî-tasavvufî kavramları ve toplumun dinî hayatına dair fikirleri sistematik biçimde incelemeye sevk etmiştir. Peyami Safa'nın bilhassa *Yalnızız* ve *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu* adlı eserlerinde yer alan ve parapsikoloji (doğüstü olayları araştıran psikoloji dalı) ve spiritüalizm (ruhçuluk) çerçevesinde değerlendirebilecek unsurlar, çalışmamızın kapsamına girmektedir.

Peyami Safa'nın romanlarındaki fikrî yapının oluşumunu ve dayanaklarını görmek için onun hayat hikâyesine bakmak gerekir. Safa, 2 Nisan 1899'da İstanbul'da dünyaya gelir. Babası İsmail Safa Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyelerindedir. İsmail Safa Bey, kendisine "şair-i mâderzâd" unvanını veren Muallim Naci'nin çevresinde bulunmuş, daha sonra Edebiyat-ı Cedide hareketine katılmıştır. *Hûz Mâ Safâ* adlı şiir mecmuasıyla büyük bir şöhret kazanan ve genç şairler arasında üstat mertebesine

¹ Bu süreç, yazarın kendi imzasını taşıyan son romanını 1959 yılında yayımladığı göz önünde tutulursa, cumhuriyet sonrası ilk otuz beş yılı kapsayan bir dönemdir.

² Peyami Safa'nın eserlerindeki din algısını ele alan başlıca çalışmalar şunlardır:

Özdemir, F. (2003). *Peyami Safa'nın Eserlerinde Din*, Yüksek Lisans tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Düzce, M. (2008). *Peyami Safa'nın Romanlarında Sosyal Değişme ve Din*. Yüksek Lisans Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi.

Kaya, S. (2022). *Peyami Safa'nın Romanlarında Din ve Toplum Görüşü*. Yüksek Lisans Tezi. Kars: Kafkas Üniversitesi.

yükselen şair, yaşadığı devirde sultan Abdülhamit'in şiddetli muarızlarından biridir. Bu sebeple 1900 yılı nisan ayında eşi Server Bedia, çocukları İlhami, Selma ve Peyami ile birlikte Sivas'a sürgün olarak gider. Sürgünlük şartlarının yanı sıra altı ay içerisinde hem erkek kardeşini hem de iki kızını kaybetmesi, zaten yıllardır verem hastalığından mustarip olan İsmail Safa'yı bu hastalığa yenik düşürür ve 24 Mart 1911'de ölmesine sebep olur. Peyami Safa, bu esnada iki yaşındadır. Annesi Server Bedia Hanım, onu ve ağabeyi İlhami'yi alarak İstanbul'a döner ve zorlu bir hayat mücadelesine başlar (Ayvazoğlu, 1998, s. 34-38). Peyami Safa, ilk mektepten sonra Vefa İdadisine girer (1910) ancak geçim zorluğu ve henüz yedi yaşında iken kaptığı kemik veremi hastalığı yüzünden okulu bırakmak zorunda kalır, bu sebeple düzenli bir eğitimden mahrum olur. Üstün öğrenme yeteneği, merakı ve azmi ile kendi kendisini yetiştirir. İyi derecede Fransızca öğrenir. Birinci Dünya Savaşı yılları süresince memurluk ve muallimlik yaparak geçimini kazanır. Mütareke yıllarında gazeteciliğe adım atar (1919). Bu dönemde yazdığı ilk hikâyeler büyük ilgi görür (Ayvazoğlu, 2008, s. 437). Böylece, 15 Haziran 1961 tarihindeki ölümüne değin sürecek olan gazetecilik ve hikâye-roman yazarlığı dönemi başlar. 1922'de ilk romanını yayımlamasının ardından *Peyami Safa* imzasıyla on bir adet romanın yanı sıra *Server Bedi* imzasıyla daha hafif yazılar ve romanlar yazmış, bu arada haftalık ve aylık mecmualara da fıkra ve makale yetiştirmiş son derecede üretken bir yazardır (Ayvazoğlu, 1998, s. 11). Roman ve hikâyeler dışında tiyatro eserleri, alfabe ve gramer kitapları, biyografiler, fikrî eserler kaleme alır, çeviriler yapar. (Bu eserlerin listesi için: Ayvazoğlu, 1998, s. 513-516; Önal, 1989, s. 508-530).

Peyami Safa, kendi devrinde yaşayan birçok aydın gibi, gençlik yıllarında, Batılı fikir cereyanları ile geleneksel Türk-İslâm kültürü arasında gidip gelen, müteredit bir zihin yapısına sahiptir. Abdullah Cevdet'in etkisindeki ilk gençlik yıllarında fikirleri henüz şekillenmemiş bir "garpcı" (Batılı) kimliği taşısa da mütareke yıllarında Batıcılığın tutarlılığına dair tereddütleri artar. Ancak henüz pozitivist ve materyalist eğilimlerini terk etmemiştir (Ayvazoğlu, 1998, s. 71). Yirmili yaşlarını zihnindeki Batı ve İslam kültürü arasındaki bocalamayı dindirememiş olarak "bohem" bir yaşam tarzı içinde geçirmiştir. Hayatının bu dönemi, *Biz İnsanlar* ve *Bir Tereddüdün Romanı* adlı eserlerine açıkça yansımıştır (Ayvazoğlu, 1998, s. 96-97). 1920'lerin sonlarında, Nazım Hikmet'le olan ilişkisi sebebiyle Bolşevik olmakla suçlanır. 1930'ların başında Ağaoğlu Ahmet çevresine girerek liberalizme kayar. 1935 yılında Nazım Hikmet'le arasında şiddetli bir kalem kavgası başlar, bu kavga Peyami Safa'nın ömrünün sonuna dek sürdüreceği komünizm karşıtı mücadelesinin başlangıcı olur. 1938'de yayımladığı *Türk İnkılâbına Bakışlar* adlı eserinde Kemalist-milliyetçi fikir yapısı sergiler. 1940'ları başında *Çınaraltı Dergisi* etrafındaki milliyetçi çevreyle yakınlaşır. Bu yıllar, Peyami Safa'nın mistisizm ve parapsikoloji ile yakından ilgilendiği ve bu konudaki Fransızca literatürü ciddi biçimde takip ettiği yıllardır (Ayvazoğlu, 1998, s. 401). Bu ilgisinin izleri romanlarında oldukça belirgin bir şekilde takip edilebilir (Ayvazoğlu, 2008, s. 437). 1945-46'da kısa bir süre *Büyük Doğu*'nun yazı kadrosunda bulunur. Kuruluş döneminde Demokrat Parti'ye sosyalistlerle iş tuttuğu gerekçesiyle muhalif olan Peyami Safa, partinin antikomünist kimliği belirginleştikçe partiye ve liderine yakınlık duymaya başlar. Bu dönemde, Tercüman, Büyük Doğu gibi sağ eğilimli gazetelerde yazar (1957-59). *Türk İnkılâbına Bakışlar* adlı eserinin ikinci baskısını değişiklikler yaparak yayımlar (1959). Bu baskıda, Kemalist-milliyetçilik tezini Kemalist sıfatından arındıran Peyami Safa, bu kitabında savunduğu Doğu-Batı sentezi diye özetlenebilecek görüşlerine ölene dek bağlı kalır (Ayvazoğlu, 2008, s. 438). 1960 ihtilalinin politik kargaşası içinde gazeteciliği bakımından yıpratıcı gelişmeler yaşar (Ayvazoğlu, 1998, s. 471-494). 1960 ihtilalinin getirdiği kaotik şartlara oğlu Merve'nin genç yaştaki ölümü eklenince sağlık durumu bozulur, 15 Haziran 1961'deki ölümüne dek sıkıntılı bir hayat sürer (Ayvazoğlu, 1998, s. 495-508).

Peyami Safa'nın romanlarındaki Allah inancı, din algısı ve tasavvuf olgusunun incelendiği bu çalışmada yazarın *Peyami Safa* imzasıyla yayımladığı romanları esas alındı. Bu romanların neşir sırasına göre listesi şöyledir: *Sözde Kızlar* (1924), *Mahşer* (1924), *Cânân* (1925), *Şimşek* (1925), *Bir Akşamdı* (1925), *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu* (1930), *Fatih-Harbiye* (1931), *Bir Tereddüdün Romanı* (1933), *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu* (1949), *Yalnızız* (1951), *Biz İnsanlar* (1959).

Peyami Safa'nın eserlerindeki Allah inancını ve din algısını doğru değerlendirebilmek için yazarın yaşadığı dönemdeki resmî ve toplumsal din algısına bakmamız gerekmektedir. Peyami Safa, romanlarını 1922-1959 yılları arasındaki uzun bir süreçte kaleme almıştır. Bu dönem, cumhuriyetin kurulduğu ve cumhuriyet ideolojisine bağlı yeni bir kültürün, devrimler ve millî eğitim sistemindeki yapılandırmalar yoluyla halka yayıldığı yıllardır. "Cumhuriyet modernleşmesi", dinden ve dinin kültürel alanı inşa eden özelliklerinden arındırarak yeni bir ulus kurgulamaya çalışmıştır. Böylece batı merkezli kültür dünyasına eklenerek modern ulus devletler düzeninde yerini almayı planlamıştır (Erkol, 2014, s. 215). Bu amaçla yapılan düzenlemeler arasında cumhuriyet sonrası ilk millî eğitim müfredatlarında "pozitif ilim görüşünü sistemli zihniyet haline getirmek" amacı güdülen din dersine yer verilmeyişi dikkat çekicidir (Çifçi & Ovacık, 2015, s. 329-341). Esasen, Osmanlı'nın son döneminde dahi Osmanlı aydınlanmasını pozitivist anlayışa dayandırmayı, devleti kurtaracak zihniyet yenilenmesinin şartı olarak gören aydın sayısı azımsanmayacak düzeydedir (Sarı, 2015, s. 635-656). Bunlara ek olarak, Bolşevik İhtilali sonrası Rusya'dan bütün dünyaya yayılan ve soğuk savaş döneminde etkisini artıran komünist ideolojinin din karşıtı propagandası, Türkiye'de de etki alanı bulmuş durumdadır (Bozdoğan, 2017, s. 96-131). Böyle bir kültür ikliminde Peyami Safa'nın Allah inancını, dinî ve tasavvufî bazı kavramları romanlarında işleme; Türk-İslam kültürüne dayalı değerler sisteminden uzaklaşmanın yanlışlığını dile getirmesi, pozitivist dünya görüşüne bağlı olan sanat ve edebiyat çevrelerinin tepkisini çeker. Bu çevreler, onu Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî ideolojisine bağlı olmamakla suçlar. Mesela, Türk roman tarihi üzerine incelemeleri ile tanınan Berna Moran, onun romanlarındaki dinî unsurlar hakkında şöyle bir yorum yapar: "1922-39 yılları arasında yazdığı romanlarda saptadığımız ideolojik yapıya bakarak, Peyami Safa'nın, aynı dönemdeki resmî ideolojinin anti-empyrializm, anti-komünizm ve cumhuriyetçilik gibi öğelerini paylaştığını söyleyebiliriz. Ama dine dönük ahlâk anlayışı, Osmanlı-İslam geleneklerine bağlılığı, toplumda kadına vermek istediği yer ve pozitivizme, materyalizme, bilime dayanan bir dünya görüşüne karşı tutumu ile resmî ideoloji karşısında geriye dönük bir tutum içindedir." (Moran, 1979, s. 55). Peyami Safa'nın romanları ve eserleri üzerine yazdığı doktora tezinde: "İleri sürdüğü savlarla, Batı uygarlığından ve batılı düşünceden yanaymış gibi görünen Peyami Safa'nın romanlarında bir tutucu kimliği de görünür. *Türk İnkilâbına Bakışlar*'da öne sürdüğü Doğu düşüncesiyle Batı uygarlığı arasında sağlıklı bir bileşim yapılabileceği savı da bu tutucu yanını gizlemek, perdelemek, gözden ırak tutmak amacıyla ortaya atılmış bir görüştür." diyen Ahmet Başpınar, Safa'yı modası geçmiş düşüncelere saplanmakla, bilime ve rasyonaliteye karşı olmakla da itham eder (Başpınar, 1984, s. 322).

Peyami Safa, amansız bir hastalığın çok genç bir insan üzerindeki ruhsal etkilerini işlediği psikolojik romanı *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu* dışındaki, bütün romanlarında cemiyet ve fert ilişkisini ele almış, cemiyetteki geleneksel değerlerden kopuş ve ahlâkî çözümlenin fertler üzerindeki etkisini romanlarındaki kahramanlar vasıtasıyla işlemiştir. Bütün bu romanlarda, kahramanları inanca, tevekküle, geleneksel değerlere davet eden; onlara manevî kurtuluşun anahtarlarını veren bir kahraman bulunur. Beşir Ayvazoğlu, Peyami Safa'nın romanlarındaki âkil kişi diyebileceğimiz bu kahramanların sesinin, aslında yazarın kendi sesi olduğunu söyler (Ayvazoğlu, 1998, s. 415). *Peyami Safa'nın*

Romanlarında Sözüünü Emanet Ettiği İkinci Derecede Roman Kişileri başlıklı makalesinde Sabit Bayram'da aynı tezi savunur. Bayram'a göre de romanları aracılığıyla ahlaki sorumluluk ve sınırlarının farkında olmayan, değerler dizgesi silinmiş, köklerinden kopmuş belli bir kesime yol gösterme amacıyla olan Safa, kendisinin sözcüsü durumundaki kahramanları vasıtasıyla okura seslenir (Bayram, 2021, s. 68). Peyami Safa'nın toplumun sorunlarına ve bunların çözüm yollarına dair meseleleri ele aldığı düz yazılarına baktığımız zaman, yazarın fikirleriyle romanlarındaki âkil kişiler diyebileceğimiz ahlâk ve vicdanın sesi konumundaki şahısların fikirlerinin örtüştüğü açıkça görülmektedir.³

Peyami Safa, hangi din vasıtasıyla olursa olsun bir olan yaratıcıya inanmanın ve ona teslim olmanın insanın ruhî yapısının tamamlanması için gerekli başlıca şartlardan biri olduğunu romanlarında bir tez olarak işlemiştir. İnanç konusunda herhangi bir din vurgusu yapmamasına karşın romanlarındaki dindar kahramanların tamamı İslâm dinine mensuptur. Yazar, romanlarında yer yer *Kur'an-ı Kerim*'den ayetlere yer verir. Yazarın İslâm'a ve diğer dinlere bakışını, *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu* romanındaki şu ifadelerde bulabiliriz: "Her zaman rahmetli derdi ki: Bizim dinimizde her din toplanır. Dinlerin hepsi iyiliğe, doğruluğa çıkar. Allah'a çıkar. Yalnız, Müslümanlık en kısa yoldur." (Safa, 2022f, s. 253). Peyami Safa, fikrî yazılarında da İslamiyet'i dinlerin en mütekâmili olarak gördüğünü ifade eder: "Müslümanlık da Hristiyanlık da Hak dinidir. Daha sonra ve daha mütekâmil olan İslâmiyet, İseviyeti (Hristiyanlığı) inkâr etmez." (Safa, 2019, s. 47). Safa, İslâm dinine ve *Kur'an-ı Kerim*'e olan hayranlığını şu sözlerle ifade eder: "Batı medeniyeti, modern şekilde var olabilmek için Hristiyanlıktan altı asır sonra doğan İslâmiyet'i bekledi." (Safa, 2019, s. 48), *Kur'ân-ı Kerim*'imizin gayrimüslimleri, kâfirleri ve müşrikleri hevâ ve heveslerine fazla düşkünlükle suçlayan ayetlerine karşı hayranlığımı belirtmek istiyorum." (Safa, 2019, s. 47). Peyami Safa'nın gerek romanlarında gerekse düşünceye dayalı yazılarında gördüğümüz İslâmiyet'in en mükemmel din olduğuna dair açık kanaatler, yazarın romanlarındaki din teklifinin İslâmiyet'e, kültürel mensubiyet teklifinin ise İslâm kültürüne yönelik olduğunu açıkça ortaya koyar.

Peyami Safa'nın romanlarında, *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu*'nu dışta tutacak olursak, din ve inanç konularına ilişkin görüşler din adamı veya mutasavvıf tipolojisi üzerinden değil, toplumun aydın sınıfına mensup insanların kendi ruhsal tecrübeleri üzerinden anlatılır. Romanlar boyunca karşımıza çıkan menfi imajlı dindar insan tipi yalnızca *Biz İnsanlar* romanının başkahramanı Orhan'ın babasıdır. Söz konusu baba, taassuba dayanan din anlayışı sebebiyle oğlunun maneviyata dayalı hayat anlayışından uzaklaşmasına sebep olmuştur. Romanda, babasının Orhan üzerinde bu etkisinden bahsedilmesine karşın bu baba, romanın kahramanları arasında yer almaz ve kendisinden sınırlı olarak bahsedilir.

Peyami Safa'nın romanlarını Allah inancı, din anlayışı ve tasavvuf olgusu bakımından incelediğimizde, yazarın bu romanlarda Allah inancının insan benliğine müspet yansımalarını ele aldığını; toplum ve fert düzeyinde oluşan inanç eksikliğinin meydana getirdiği buhranları işlediğini, *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu* adlı romanı özelinde ise tasavvufî bakış açısının fert ve toplum hayatına kattığı değerlere işaret ettiğini tespit ettik. Bunları sistematik bir yaklaşımla incelediğimizde şu veriler ortaya çıktı:

1. Peyami Safa'nın Romanlarında İnanç ve Din Konularının İşlendiği Belli Başlı Kavramlar ve Anlam İzlekleri

1.1. Allah'a İman

³ Yazarın yanlış Batılılaşma, kültürel yozlaşma ve din konularına ilişkin görüşlerini içeren makalelerine ulaşmak için bkz. Safa, P. (2019). *20. Asır Avrupa ve Biz* (7. baskı). Ötüken Neşriyat.

Peyami Safa'nın romanları içinde Allah inancının felsefî bir idrak çerçevesinde işlendiği eserlerden en başta gelenleri, *Bir Tereddütün Romanı* (1933), *Yalnızız* (1951) ve *Biz İnsanlar* (1959)⁴ romanlarıdır. Bu üç romanda da toplumun aydın sınıfına mensup olan roman başkahramanları, içinde yaşadıkları toplumun modern Batı kültürüne eklemlemeye çalışan ve bu uğurda büyük ahlâkî savrulular yaşayan kesimi için bir çıkış yolu ve kendi ruh dünyalarındaki varoluşa ilişkin sorulara bir cevap ararlar. Bu arayış, onları, maddî ve ruhî dünyalarındaki çıkmazlarının başlıca sebebinin Allah inancı ve bu inanç etrafında şekillenen maneviyat eksikliği olduğu idrakine götürür. Bu kahramanlar, ulaştıkları bu idrak seviyesi içinde Allah'a inanmanın, manevi değerlere sarılmanın önemini, aydın bir insanın dil ve düşüncesinin genişliği çerçevesinde ve oldukça derin bir biçimde ifade ederler.

Yalnızız'ın başkahramanlarından Samim, manevi değerlerden uzaklaşmanın ortaya çıkardığı inanç buhranının meydana getirdiği ferdî ve toplumsal problemleri günlüklerinde ele alır. Samim, bu problemlerin çaresini, "insan idrakinin ruhun Allah'la temasa geçtiği en yüksek düzleme ulaşmasında" görür. Ruhun Allah'la temasa geçtiği en yüksek sınır, yazara göre, sevgi ve bunun daha ileri boyutu olan aşka dayanır. Yazar, bu bağlamda Samim'e şunları söyler: "İnsanda Bergson'un yaşama hamlesi dediği bir varlaşma (varoluş) hamlesi, aynı zamanda onun kadar gerçek ve kuvvetli bir yoklaşma (yokoluş) hamlesi vardır. Bunların arasındaki devamlı çatışmadan doğan bütün zıtlıkların sebep olduğu felaket ve kederlerin hepsi 'olmak dramı' adını alır (Safa, 2018, s. 174). Samim'in dilinden konuşan yazara göre, insanın varoluş hamlesinden ebedilik hayâli ve neşesi doğar. Bütün aşklar, kahramanlıklar, hepsi bu hayalin neticesidir ve bu hayâl bir mümkünü ifade etmektedir çünkü insan, mümkün olmayan bir şey için kendini yormaz ve paralamaz (Safa, 2018, s. 175). Bu varoluş hamlesi insanı ebedilik değerlerine sarılmaya iter. Bu hamle sonucunda insan, aşk ve fedakârlık yoluyla kendini aşar ve ebedilik değerlerine sarılır. Bu aşkın değerler, sevgili aşkıdan, aile aşkıdan, meslek aşkıdan Allah aşkına kadar gider. İnsan fanilik sıkıntısından böyle kurtulur ve varlığının en dolgun halini yaşar. Bütün sosyal ve kutsal değerler oradadır. İkincisi, yani yokoluş hamlesi, biyolojik hayata ve içgüdülere bağlıdır ve insanı fani (gelip geçici) değerlere sarılmaya iter. Bütün kaba iştah ve şehvet, kibir ve gösteriş değerleri oradadır." (Safa, 2018, s. 176). *Yalnızız* romanının bu satırlarında Peyami Safa, Allah'a, O'nu aşkla sevecek derecede inanmayı, insanı varoluşunun en kâmil mertebesine ulaştıran bir değer olarak gördüğünü ortaya koyar. Varoluşçuluk felsefesiyle özel olarak ilgilenen ve bu felsefî görüşe ilişkin fikirlerini geniş bir makale çapında ele alan Peyami Safa, "insanın kendilik bilincine ulaşip kendi seçimleri yoluyla kendini inşa edebilmesi" olgusu üzerinde inşa edilmiş olan "varoluşçuluk" düşüncesini, insanın bir doğrular dizgesine (ahlâk) dayanmadan kendini inşasının imkân dışı olduğunu, ilahî bir temele dayanmayan ahlâk sisteminin ise olamayacağını iddia ederek sert bir dille eleştirir (Safa, 1956, s. 5).

Yalnızız'da Samim, insanoğlunun tarih boyunca Allah ile ilişkisini çeşitli safhalara ayırır: Bütün tabiat hadiseleri ve "oluş"un tabiatüstü ve bir bakıma ilahi kuvvetlere bağlanarak izah edildiği eski Mısır, İran, Hindistan ve Çin medeniyetleri dönemi; materyalist düşünce ile ilahiyatçı düşünceler arasında gidip gelen eski Yunan dönemi; ilahiyatçı düşüncenin hâkim olduğu ve ilmin bir din karakterini aldığı Ortaçağ dönemi; sonrasında ise tabiatın ve aklın baş tacı edildiği, insanın hayvanlığını medenileştirdiği kadar medeniliğini de hayvanlaştıran ve on dokuzuncu asrın sonlarına kadar süren sanayileşme çağı. Yirminci asra gelindiğinde, saplandığı maddeci dünya görüşünün insanoğluna refah ve mutluluk yerine ihtilaller ve dünya savaşları getirdiği görülmüş, birçok acı tecrübe sonucu, insanlık bu hatasından dönme yoluna girmiştir (Safa, 2018, s.

⁴ *Biz İnsanlar*, 1937'de *Cumhuriyet Gazetesi*'nde tefrika edilir, Kitap olarak yayımlanması 1959'dadır.

176-178). Samim, bu konudaki görüşlerine şöyle devam eder: “Yirminci asrın yalnız spiritüalist filozoflarında değil tabiat âlimlerinde de tabiatı aşan metafizik prensiplere ve Allah’a doğru bir yöneliş görüyoruz. En büyük zekâlarda artık iki ayağını da yere basan yeni bir dünya hasreti olduğu seziliyor.” (Safa, 2018, s. 178).

Yazar, insandaki şuur mekanizmasını ve bu mekanizmanın maneviyatla bağına yine Samim’in ağzından dile getirir. Buna göre, İnsanda “şuur altı” ve “şuur üstü” (aşırı bilinç) dediğimiz iki idrak merkezi vardır. Şuuraltı; ruhî, somatik ve genetik olmak üzere üç tabakadan oluşur. Bunlar sırasıyla hatıraları, içgüdü ile refleksleri ve atalardan gelen kromozomların ruh ve beden üzerindeki gizli tesirlerini taşırlar. Bu üç tabakadan hiçbirine sosyal benimizi yerleştiremeyiz. Şuur üstünün üç tabakasına gelince, biri sosyaldır, bizi cemiyetin polipsişik yapısına bağlar ve sosyal benimizi vücuda getirir. İkincisi daha yüksek bir derecedir. Parapsişik diyebileceğimiz bu tabaka geleceği ve uzağı görme hassalarının merkezidir. Önseziler, telepatiler, metagnomiler, kehanet ve kerametler bu tabakaya girer. Nihayet üçüncü ve en yüksek tabaka mistiktir, insanın ruhunu Allah ile temasa getirir (Safa, 2018, s. 394). Yazar, Allah’a inanmanın ve O’nunla kurulmuş manevî bir bağa sahip olmanın insan benliğinin ulaştığı en üst merteye olduğunu izaha, Samim’in ağzından şöyle devam eder: “Bizim ebedî kalmaya namzet tarafımız; herkese, her şeye, her zamana, her mekâna şâmil ve Allah’a bağlı olan bu şuur üstü ruh bölgemizdir. Onu geliştirdiğimiz nispette yalnızlık dramımızdan kurtuluruz. Her şeyle, herkesle, her zaman ve her mekânla, nihayet Allah’la -bir seviyede değil, birlikte- oluruz.” (Safa, 2018, s. 394-395).

Yalnızız romanı 1950 yılında *Yeni İstanbul* gazetesinde tefrika edilmiş, ilk basımı 1951 yılında yapılmıştır. Yazar, art arda iki dünya savaşıyla sarsılmış insanlığın içine düştüğü kargaşadan kurtuluşunun, manevî değerleri baş tacı etmek ve Allah inancına sarılmakla mümkün olacağını roman boyunca Samim’in ağzından yüksek bir ses ile dile getirir. Samim, romanın sonunda, 20. yüzyılın maddî tekâmülü içinde maneviyatını kaybeden insanlığın kurtuluşunun kendi özüne yönelip kendini bulmak ve oradan Allah’a ulaşmakla olacağını söyler: “Ey bahtsız! Tarihin hiçbir devrinde kendine bu kadar yabancı, bu kadar hayran ve düşman olmadın. Laboratuvarında aradığın, incelediğin, oyduğun, dibine indiğin, sırrını deştiğin her şey arasında yalnız ruhun yok. (...) Bırak şu maddeyi, boş şu ölçü dehânı, doy şu fizik ve matematik tecessüsüne, kov şu kemiyet fikrini, dal kendi içine, koş kendi kendinin peşinden, bul onu, bul kendini, bul ruhunu, bul, sev, bil, an, gör, kendi içinde gör Allah’ını. (...) Seni kendi kendinle boğuşmaktan koruyacak ruh mucizelerini ara. İnan manevîlere ve mukaddeslere, inan! (...) Ortaçağ papazında haklı olarak ayıpladığın dar kafalılığın anlayış sınırlarını daha fazla darlaştıran beş duyu idrakinin kapalı dünyası içinde kalma: Arşı geç, ferşi atla, sidreyi aş / Gör ne var maverada ibrethîz.” (Safa, 2018, s. 413).

Peyami Safa’nın İstanbul’un modern semtlerinde bohem bir hayat tarzı içinde yaşayan sanatçı kesiminde baş gösteren ve onları felakete götüren inanç buhranını işlediği, yazarın gençlik hayatından da büyük izler taşıyan (Ayvazoğlu, 1998, s. 96-97) *Bir Tereddütün Romanı* adlı eserinde, roman kahramanı Muharrir, Allah’a inanmanın ve O’na yönelmenin, insan tabiatının fitrî ve vazgeçilemez bir yönü olduğunu söyler: “Bizim tynetimiz, ruhumuzun hayvan ve Allah’a giden iki yolunun köşesinde mündemiçtir. ‘Ne melek ne hayvan!’- ‘Hem melek hem hayvan!’ Bununla beraber yüzümüz meleğe doğrudur, gayemiz Allah’a doğrudur. Fakat bu bir gaye değil, manevî teşekkülümüzün kendi kendine aldığı bir veçhedir, bizatihi bir gidiştir.” (Safa, 2020, s. 177).

Sözde Kızlar adlı romanda, romanın kahramanlarından Belma, kendisine gayrimeşru biçimde doğurduğu çocuğunu öldürmeyi teklif eden âşığın: “Sen delirdin. Çocuğun katili mi olacaksın? Allah’a inanmıyorsun, kanun tanımıyorsun. Vicdanın da mı

yok?" diye bağıırken Allah inancının insan tabiatını iyiye yönlendiren etkisine dikkat çekilir (Safa, 2021, s.188).

Canan adlı romanda Abdullah Bey, kendisini terk eden eşiyle birlikte eski mutlu günlerinde diktikleri gül ağacına teessürle bakan kızına Allah'ı hatırlatarak onu bu inançla manevi kuvvet kazanmaya davet eder: "Bu ağaçları büyüten O'dur, kızım. Allah'tır!" (...) "Allah'tır, bu ağaçları büyüten O'dur, unutma bunu kızım! Böyle felaket günlerinde Rabbizülcelâl'i hatırandan çıkarma!" (Safa, 2022c, s. 97). İlk basımı 1925 yılında yapılan *Canan*'da geçen olay örgüsünün kahramanları, o günün İstanbul elitleri diyebileceğimiz bir çevrenin insanlarıdır. Bu romanda, dinî değerlere düşkün bir kişiliği temsil eden tek roman kahramanının ihtiyarlık yaşlarında bulunan Abdullah Bey olması, o günün İstanbul'undaki görece maddî refaha sahip kesimin referansını dinden alan Osmanlı kültüründen ne denli uzaklaştıklarını ortaya koyar. Bu romanda, maneviyata dayalı ahlakî değerlerden uzaklaşmış kimselerin feci bir akıbete uğraması, romanın sonunda ayakta kalan hatta kazançlı çıkan tek kişinin Abdullah Bey'in Allah'a iman dolu sesiyle huzur bulan kızı Bedia olması, Peyami Safa'nın bu roman yoluyla vermeye çalıştığı asıl mesajı net biçimde ortaya koyar.

Peyamî Safa'nın romanlarında, günlük hayatta dinî pratikleri olmayan birçok kahramanın Allah inancına sahip olduğunu görürüz. Bu kahramanlar, Allah'a olan inançlarını olayları yorumlarken çok tabii bir şekilde dile getirirler, günlük hayattaki sıradan dilek cümlelerini kalıplaşmış dua formatlarına sokmaktan çekinmezler: "Allah aşkına!", "Allah vermesin!" (Safa, 2018, s. 25), "Allah vermiş, altın bebek doğacak." (Safa, 2018, s. 38) örneklerinde olduğu gibi.

1.2. İlahi Adalet

Allah'ın *el-Adl* (Adaletli) isim ve sıfatının karşılığı olarak hiçbir varlığın hakkını ihlâl etmemesi ve herkese hak ettiğini vermesi özelliği *ilahi adalet* kavramı ile karşılır (Ateş, 2004, s. 8). Peyami Safa'nın sosyal içerikli romanlarının hepsinde, romanların olay örgüsü çerçevesinde, ilahî adalet mutlaka tecelli eder. Başkalarına maddî ve manevî yollardan eza ederek menfaat temin eden, masum insanların ahını alan kahramanlar, kendi eylemlerinin sonucu olarak feci bir akıbete uğrarlar. Kötülerin mutlaka acı bir son ile karşılaşması, yazarın "ilahî adalet" kavramına verdiği değeri gösterir niteliktedir. Romanlarda, ilâhî adalet olan inanç kahramanların ağzından da dile getirilir. Mesela, *Yalnızız* romanının sefahat içinde yaşayan kahramanlarından Meral ile Ferhat kardeşler arasında geçen bir tartışmada, Ferhat kız kardeşine şöyle der: "(Babamız) güya büyük tüccarlara defter tutma usullerini gösterirmiş de biner lira filan almış onlardan. Masal. Belli bir şey, vergi kaçakçılığına yardım etmiş onlara ve birdenbire servet yapmış. Babamın içinde daima bir ekşilik vardır, hiçbir şeyden tam memnun olmaz. Çünkü bu konfora layık olmadığını biliyor. Haram para, anladın mı, haram! Üre müre hepsi bahane. Babamı zehirleyen, kendi de bilmez belki, budur işte! Bu... Bu haram duygusu. İnsan çeker Meral Hanım, insan yaptığını çeker, bunu bilesin (Safa, 2018, s. 288). Yazarın burada, dinen kesin olarak yasaklanmış fiilleri ifade eden "haram" kavramına vurgu yapması, haram kapsamına giren fiillerin insanın ruhî ve fiilî dünyasına verdiği zararı çok çarpıcı bir örnekle ortaya koyması dikkat çekicidir. Ferhat, kardeşi Meral ile konuşmasını ilahî adaletle vurgu yaparak şöyle sürdürür: "Allah'ın büyük hesap günleri bunlar, yaptıklarımızı çekeceğiz, Meral Hanım." (Safa, 2018, s. 289).

1.3. Dua

İnsanoğlu, güçsüzlük ve ihtiyaç anlarında ilahî bir güce sığınmak; ihtiyacını ortaya koyarak ona yalvarmak ister. Dua etmek olarak tanımlanan bu eylem, çoğu kez kaynağını

insanın ruhundan alan bir sevitabii olarak belirir. Peyami Safa'nın romanlarında, sıkıntıya düşen, kendini maddî ve manevî çıkmazlar içinde bulan kahramanların dua ederek Allah'a yöneldiklerini görürüz.

*Yalnızız'*da Samim, günlüklerinden birine şöyle yazar: "Allah'tan beni utandırmamasını niyaz ederken büyük ışık birdenbire söndü. (...) Beni utandırmaması için Allah'a tekrar yalvardım." (Safa, 2018, s. 33). Yine, *Yalnızız* romanında, ailesi içinde ensest bir ilişki olduğundan ciddi biçimde şüphelenen Mefharet, bu şüphenin verdiği psikolojik sıkıntıyı ancak Allah'a sığınarak aşabileceğini hisseder. Mefharet'in o andaki ruh hali romanda şöyle tasvir edilir: "Uzakta tren düdüğü ve çan sesleri vardı (...) Bu çan sesi onun şimdi içinde yaşadığı şüphenin çirkin vuzuhuyla ruh ve ahlâk temizliği arasındaki farkı dayanılmaz bir hale getiriyordu. Hemen bir camiye koşup secdeye atabilir, hüngür hüngür ağlayabilirdi. Yarabbi bana kuvvet ver!" (Safa, 2018, s. 90)

Bir Akşamdı adlı romanında Peyami Safa, maddi bakımdan rahat ve özgür yaşamak uğruna sefih bir hayat tarzına sivrulan Meliha'nın hikâyesini anlatır. Meliha'nın babası, romanın bir sahnesinde dua ederken karşımıza çıkar: "Çok dindar değildi fakat dua etti. Duası: Ya Rabbi kızım sana emanet. Fakat bana onun yüzünü bir kere göster, yarım saat olsun Ya Rabbi! Beni kadın şerrinden kurtarmadın, yaşamaktan kurtar! Ya Rabbi!" (Safa, 2022a, s. 27). Bu dua, romanın bütününe hâkim olan manevi değerlerden uzak yaşam atmosferi içinde okuyucuya ruhu selamete çıkaracak alanı işaret eden bir nitelik taşır.

Canan romanının bahtsız kahramanı Bedia'ya babaannesi Ferhunde Nine: "...Allah'a güven ve her gece yatağa girerken oku." diyerek şu duayı öğretir: "Bismillahi birsin ve billahi nursun, yetmiş bin Ayet Kürsi'n, dört bir etrafımızda dursun." Ferhunde nine daha sonra şunları ifade eder: "Ama, her gece ha! Sakın unutma! Bu duayı oku etrafına üfle. Üç ihlâs bir Fatihâ da oku. Bir şeycik olmazsın..." (Safa, 2022c, s. 133-134). *Canan*'da Allah'a inanmayı, O'na dayanmayı, güvenmeyi ve dua ederek O'na yönelmeyi telkin eden karakterlerin Abdullah Efendi ve Ferhunde Nine gibi ileri yaşta kimseler olması, okuyucunun Allah'a içten bir yönelme ile tecrübe ve bilgelik kavramları arasında bir bağ kurmasına yardım edecek niteliktedir.

1.4. Tevekkül

Tevekkül, Peyami Safa'nın romanlarında karşımıza çıkan Allah inancına dayalı olgulardan biridir. Sözlükte "dayanmak, güvenmek, vekil tutmak" anlamlarına gelen tevekkül, İslâmî bir kavram olarak insanın yapacağı işlerde her türlü tedbiri aldıktan, yeterli ve gerekli çalışmaları en güzel biçimde yerine getirdikten sonra sonucu Allah'tan beklemesi anlamına gelir (Serinsu, 2009, s. 365). *Kur'ân-ı Kerîm*'de: "Allah'a tevekkül et. Vekil olarak Allah yeter." (el-Ahzâb 33/3) buyrulur.

Peyami Safa'nın romanlarında, kahramanlar içindeki iyilik timsali mevkiindeki kişiler zaman zaman zor durumdaki kahramanlara tevekkülü telkin ederler. Mesela, *Yalnızız'*da Samim, çocuğunun hastalığı üzerine feryat figan eden kız kardeşi Mefharet'e: "Analık şefkatini isyan halinden müspet bir tevekküle kalb edebilirdin." (Safa, 2018, s. 72) diyerek tevekkül telkininde bulunur. Yine, Samim, kız kardeşi Mefharet'e: "Çaresizlik ve tehlike anları vardır ki o zaman çırpınmaya ve haykırmaya gelmez. (...) Kadere teslim olmak lâzımdır o anlarda. Menfi, miskin, aciz bir tevekkül değildir bu. Anlıyor musun? İsyanın tekniğidir. Yani sabırdır. Müspet, enerjik, iyimser, hedefli bir sabır." (Safa, 2018, s. 101), "Kaderin aksilikleri karşısında intibaktan hâkimiyete giden sabır köprüsü üzerinde sakın olmalısın." (Safa, 2018, s. 102) telkinlerinde bulunur. Yazarın Samim'e söylediği bu sözler vasıtasıyla tevekkül etmeyi, menfi durumlar karşısında tembel ve edilgen bir bekleyişin aksine müspet, enerjik, iyimser ve hedefli bir sabır olarak tanımlaması, İslâm'ın

tevekkül anlayışını çok iyi bir şekilde yansıtır. Zira tevekkül kavramına ilişkin şu ayet, tevekkülün bir işle ilgili bütün gayreti gösterdikten sonra, o işle ilgili son kararın Allah tarafından verileceğine inanarak kalb-i selim ile beklemek olduğunu açık bir biçimde ortaya koyar: "... (Toplumu ilgilendiren her konuda) mü'minlerle görüş, onlarla istişare et. Kararını verdiğin zaman da Allah'a tevekkül et. Allah, kendisine tevekkül eden kimseleri sever." (Kur'ân-ı Kerim, el-Âl-i İmran 3/159).

Yalnızız' da Samim'in *Simerenya* adını verdiği ütöpik dünyasını anlatırken "Öyle ki bütün *Simerenya'yı* derin bir sükûn ve tevekkül havası sarmıştır, (başına bir sıkıntı gelen herkes) isyandan tevekküle giden yolu açacak telkinlere uygun bir hazırlık bulur." (Safa, 2018, s. 74) demesi de tevekkül kavramının bu eserde, İslâm'ın tevekkül anlayışına uyar bir biçimde, insan ruhunu sükûna götüren bir duygu ve davranış biçimi olarak tanımlanmasına örnektir.

Şimşek romanının âkil kahramanı Ali de romanın bedbaht başkahramanı Müfid'e tevekkül etmesini salık verirken İslâm'ın çalışma ve gayreti önceleyen tevekkül anlayışı ile bire bir uyuşan bir tevekkül tanımı yaparak şöyle der: "En güzel köprü ihtirastan tevekküle kuruludur. Tevekkül et! (...) Bu dünyada mutlaka bir kâmil insan enmuzecine (terkip) ihtiyaç varsa, bence bu, ihtirastla feragatin en son derecelerini taşıyan bir 'şark-garpli ruhu' olabilir. Azamî derecede isteyen, en şiddetli ihtirast taşıyan ve bir Amerikalı hırsıyla çalıştıktan sonra mutlaka uğrayacağı sukutuhayal karşısında bir şarklı gibi feragat ve tevekkül gösteren insanın ruhu." (Safa, 2022g, s.176-177). Romanın devamında Müfid'den "(...) Etrafındakilerin aczi Müfid'in ümitsizliğini son dereceye getiriyor ve ancak tevekkülle bu hailevî ıstırapı yenebileceğini düşünüyordu." (Safa, 2022g, s.249) diye bahsedilir.

Bir Akşamdı romanındaki Meliha'nın babası, eşinden ve kızından yana yüzü gülmemiş bir adamdır, üstelik hastadır. Bu dertli adam, çektiği sıkıntılara tevekkül yoluyla katlanır. Yazar, roman içinde baba ile ilgili sahnelerde tevekkül kavramına sıkça atıfta bulunur (Bkz. Safa, 2022a, s. 24).

Canan romanının kahramanlarından Şemsi'nin, hayatının çok buhranlı bir safhasında babası Abdullah Bey'in odasından gelen Kur'an sesiyle teskin olması ve babasının içindeki din aşkına imrenerek: "Allah'tan başka hiç kimseye güvenmemek ne iyi şey" diye düşünmesi (Safa, 2022c, s. 134) de Peyami Safa'nın eserlerinde tevekkül kavramına yapılan atıfların güzel bir örneğidir.

1.5. Kadere İman ve Rıza

Peyami Safa, kadere iman konusunu, bilhassa *Biz İnsanlar* ve *Canan* romanlarında ele almıştır. Sözlükte "ölçmek, tahmin etmek, ölçüp takdir ederek tayin etmek; gücü yetmek ve kudret" anlamlarına gelen *kader*, din ıstılahında, Allah'ın ebede kadar olacak şeyleri, bunların zaman ve yerini, özellik ve niteliklerini, nasıl ve ne zamanda olacaklarsa onların tamamını ezelde bilip o şekilde sınırlaması ve takdir etmesine denir (Karagöz, 2015, s. 352). Kur'ân-ı Kerim'de "Her şeyi yaratıp ona bir nizam veren ve mahlûkatın mukadderatını tayin eden Allah yüceler yücesidir." (Kur'ân-ı Kerim, el- Furkan 25/2) buyrulmuştur.

Peyami Safa'nın içinde en fazla otobiyografik özellikler bulunduran romanlarından olan *Biz İnsanlar'da* (Ayvazoğlu, 1998, s. 82), romanın başkahramanı Orhan, başlangıçta materyalist bir zihin yapısına sahip iken zaman içinde manevî kuvvetlere inanan bir kişiye dönüşür. Orhan, başından geçen olaylarda kendi iradesinin payının ne denli az olduğuna bakarak hayat planının insanın dışında aşkın bir varlık tarafından düzenlendiği inancına ulaşır (Uğurcan, 2012, s. 273). Orhan'ın, Allah'a ve

O'nun insan hayatı üzerindeki hükmüne dair ulaştığı düşüncelere romanda şöyle yer verilir: "Elini Necatî'ye doğru uzattı ve boşlukta tutarak dedi ki: Artık şu eli uzatanın bile ben olduğumdan şüphe ediyorum. Vücudumun her parçası benden ayrı bir iradeye bağlı gibi; tanımadığım kuvvetlerin emri altındayım. (...) Birbirine çok uygun bir münasebetler şebekesi, yani birbirlerine göre vuku bulmaları katıyen zaruri bir hadiseler manzumesinin değişmez kuralları senin ve benim şansımızı vücuda getiriyor." (Safa, 2022b, s. 226).

Yine, *Biz İnsanlar'* da Orhan şunları söyler: "... Fakat hâlâ içinde o merak vardı: 'İlk sebep nereye kadar uzanıyor?' İlk sebep Allah'a inananlar için Allah'a kadar gider; işkembesinden başka şeye inanmayanlar için işkembede kalır." (Safa, 2022b, s. 239).

Kader inancına dair düşüncelere *Canan* romanında Abdullah Bey'in dilinden yer verilir. Abdullah Bey, büyük üzüntüler içinde manevi ıstıraplar çeken kızına kadere rıza göstermeyi şöyle telkin eder: "...Lafın kısası, felaketin otuz bin türlü vardır, bu otuz bin türlü felaket de Allah'tandır. Saadet ve felaket Allah'tandır, hayat ve memnat Allah'tandır, hayır ve şer Allah'tandır. Mademki Allah her şeyin müsebbibü'l-esbabıdır, yani mademki Allah, irade-i külliyesiyle seni ve beni, bu gül fidanlarını istediği gibi yaratır, büyütür, sevindirir, mükemmel bir sıhhat içinde pembeleştirir, ihya eder yahut kederlendirir, illetler içinde sararıp soldurur, ağlatır, bunaltır; mademki ne fırtınayı avucumuzla durdurabiliyoruz ne eceli geriye itebiliyoruz; mademki O'nun irade-i külliyesi içinde biz bir rüzgâr içinde uçan tüy gibiyiz, keder etmek nafîle, üzölmek nafîle, cismi telef etmek nafîledir (Safa, 2022c, s. 95). Abdullah Bey'in bu sözlerinde kader inancıyla ilintili en önemli kavram olan "irade" kelimesine vurgu yapılmıştır. İslam'ın kader anlayışında Allah'ın iradesi sınırsız ve mutlakdır. O'nun iradesini sınırlayacak ve O'nu cebir altına alacak hiçbir şey yoktur. Buna karşılık insanın iradesi sınırlıdır. Bu tasnife göre bazı kelimacılar Allah'ın iradesine küllî, insanın iradesine de cüz'î demişlerdir (Topaloğlu, 2017, s. 159). Abdullah Bey, "irade-i külliye" derken Allah'ın mutlak iradesini kastetmektedir. Romanda, Abdullah Bey, kızına olan telkinlerine şöyle devam eder: "Kızım, evladım, senin felaketin benim felaketim demektir fakat denizin dibinde boğulurken bile Allah'tan ümidi kesmemek lazımdır. (...) Allah'tan ümidini kesme evladım... Allah senin bu gözyaşlarını görür. Allah afif, temiz Müslüman kızlarına acır." (Safa, 2022c, s. 95). Abdullah Bey'in, kızına, Allah'ın insan ve kâinat üzerindeki mutlak iradesini "ümit" kavramı ile birlikte zikretmesi ve ümit telkin etmesi, üzerinde önemle durulması gereken bir husustur. Yazar, Abdullah Bey'in sözleri yoluyla, Allah'ın kulları hakkındaki hükümlerini rahmet esasına göre verdiğini hatırlatmak üzere "ümit" kavramına dikkat çekmiştir. Zira Kur'an'da: "Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü kâfirler topluluğundan başkası Allah'ın rahmetinden ümit kesmez." (el-Yûsuf 12/87) buyrulmuştur.

Canan romanında eşini hem aldatan hem de onu boşamak isteyen Lamî, bu davranışına kaderi bahane etmek isteyince Abdullah Bey, İslam'ın kader anlayışındaki irade-i cüziyye (insana verilen iyiyi ve kötüyü ayırt etme ve bunlardan birini seçme melekesi) meselesine dikkat çekerek Lâmi'yi uyarır: "Lâmi Bey, bir erkek 'başka bir kadını seviyorum, ne yapayım, kaza ve kader' diye zevcesini boşayamaz. Başka bir kadını sevmek mazeret değildir. Çünkü insanların irade-i cüziyyesi vardır. Lâmi Bey bu kaza ve kader meselesi derindir. O babda kütüb-i diniyeyi okuyunuz da öyle konuşunuz. Cenab-ı Hakk'ın irade-i külliyesine karşı gelemeyiz, kaza ve kader budur. Fakat beni beşerle münasebetlerimizde irademize hâkimiz." (Safa, 2022c, s. 129-130). *Canan* romanındaki kader kavramına ilişkin ifadelerde, Abdullah Bey gibi bilge kişilikli bir roman karakterinin ağzından, İslam'daki kader anlayışının kısa ancak kapsayıcı bir biçimde yansıtıldığı görülür.

1.6. Sabır

Sabır, Peyami Safa'nın romanlarında dinî bir çerçevede ele alınan kavramlardandır. Kur'an'da yetmişten fazla ayette geçmekte olan sabır kavramı; başa gelen musibetlerden dolayı Allah'tan başka kimseye şikâyetçi olmamak, yakınmamak, sızlanmamak; nefse ağır gelen ve hoş gitmeyen şeyler karşısında dünya ve ahiret yararını düşünerek ruhî dengeyi bozmamak için insanın kalbinde bulunmakta olan sükûnet ve dayanma gücü anlamına gelir (Karagöz, 2015, s. 566).

Matmazel Noraliya'nın Koltuğu adlı romanda Noraliya günlüklerine şöyle yazar: "Ağlamak, Cenâb-ı Hakk'a isyandır. Babaannem, cennetin anahtarı sabırdır, der idi. Öyle günlerim olur ki dakikalar kurşun gibi ağırlaşır geçmek bilmez. Gündüz dahi mumları yakıp koltuğuma oturur ve zamanı unutmaya çalışıp hayalâta dalarım. Ve Allah'a sorarım: Seni benden ayıran bu karanlık duvar nedir?" (Safa, 2022f, s. 274). "Rüya gibi bir hâl içinde, babaannemi namaz kılar iken gördüm. Selam verdikten sonra bana dönüp: 'Biraz daha sabret evladım, cennetin anahtarı sabırdır.' dedi." (Safa, 2022f, s. 280).

Canan adlı romanda, kızının evliliği bedbaht bir şekilde sonlanan ve oğlu mutsuz bir evliliğin getirdiği sorunlara dayanamayarak ölen Abdullah Bey, yaşadığı acılara sık sık "Allah sabredenlerle beraberdir." (Kur'an-ı Kerim, el-Bakara 2/153) ayetini okuyarak katlanır. Oğlunun vefat ettiği gün için romanda şöyle denir: "Abdullah Bey, o gün, belki yüz defa 'İnnallahe meassâbirin!' (Muhakkak ki Allah, sabredenlerle beraberdir.) dedi." (Safa, 2022c, s. 139). Abdullah Bey, kızına da şu şekilde sabır telkin eder: "Yavrurum, kızım, evladım, sana Kısas-ı Enbiya'yı vereyim de oku. Peygamberlerin başına gelen felaketler seni teselli edecektir. (...) Kızım Allah Kur'an'ında buyuruyor ki 'Peygamberlerden azim sahibi olanların sabrettikleri gibi sabret!' (el-Ahkâf 46/35).af Ve yine buyuruyor ki 'Muhakkak Allah sabredenlerle beraberdir.' (El-Bakara 2/153) (Safa, 2022c, s. 95).

1.7. İbadet Etme ve Dindar Olma

Peyami Safa'nın romanlarında, dinin insan ruhunu kemâle erdiren, onu güzel ahlâka ve erdemlere götüren imana müteallik yönü üzerinde durulurken ibadet yönü sınırlı olarak işlenmiştir. Buna, *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu* adlı romandaki Noraliya'nın sûfî gereklere uygun hayatının anlatıldığı bölümler istisna olarak gösterilebilir. Ancak bazı romanlarında, dindar olmak bir fazilet kaynağı olarak gösterilmiş; ibadet etmek, insanı ruhen rahatlatan bir eylem olarak tanımlanmıştır. Mesela, *Fatih-Harbiye* romanında, Neriman ve Şinasi'yi penceresi ardından görüp onların saadeti için dua eden iyi kalpli ihtiyarın "dindar" bir kimse olması, onun iyi özelliklerinden biri olarak zikredilir (Safa, 2023, s. 67).

Yine, *Canan* romanında, romanın kahramanlarından Abdullah Bey'in, Kur'an okuduğu zaman evde duyulan sesinin, sıkıntı ve buhran içindeki oğlu Şemsi'yi ruhen rahatlatığından bahsedilerek şöyle denir: "Şemsi yukarıdaki büyük sofada Abdullah Bey'in odası önünden geçerken bir ses işitti, kapıya kulak verdi: Babası Kur'an okuyordu. Bu Kur'an sesi yalının ıssız sofalarında garip, derin bir inilti yapıyordu. Babasından az çok dinî terbiye alan Şemsi'de bu ruhani ses, tatlı bir teselli uyandırdı." (Safa, 2022c, s. 126).

Sözde Kızlar romanındaki bir sahnede, namaz ibadetinden bahsedilirken "secde-i Rahman'a kapanmak" ibaresinin kullanılır. Bu ibare, namaz ibadetinin özünü, secde anındaki vecdi, Allah'ın kuluna her an ne denli yakın olduğunu ve insanoğlunun yaratıcısı katındaki kıymetini okuyucuya yakından hissettirir niteliktedir. Romandaki bu sahnede, romanın başkahramanı Mebrure, Yunan işgali sıralarında karşılaştığı ve hiç unutamadığı müezzini ve onun sözlerini şöyle aktarır: "Hiç unutmam, on altı

yaşındaydım, bir gece mahallede yangın çıktı, bu müezzin korkmayayım diye beni evine götürdü. (...) Ben ağlayacak gibiydim: ‘Acaba yangın bizim evi yakar mı?’ diyordum. Adamcağız en şefkatli bakışıyla bana dedi ki: ‘A kızım, a yavrum, yangınlar yalnız tahtaları yakar. Biz tahta mıyız ya? Biz insanız, maneviyatımız var, yangından ne pervamız olacak ki? İki rekât namazı nerde olsa kılarız, secde-i Rahman’a kapanırız.’ Bana bu sözler ne büyük ideal verdi, tasavvur edemezsiniz.” (Safa, 2021, s. 132).

2. Peyami Safa Romanlarında Bireysel ve Toplumsal Düzlemde İnanç Buhranına Sebep Olarak Gösterilen Etkenler

2.1. Geleneklerden Uzaklaşma

Bireysel bir temayı işleyen Dokuzuncu Hariciye Koğuşu dışındaki bütün romanlarında, Osmanlı'nın çöküş dönemleri ile Birinci Dünya Savaşı ve sonrası yıllarda ortaya çıkan ekonomik ve sosyal krizlerin Türkiye’de neden olduğu toplumsal ve bireysel bunalımları işlemiş olan Peyami Safa, bu bunalımları ortaya çıkaran ahlaki yozlaşmanın başlıca sebebinin Türk toplumunun geleneksel değerlerinden uzaklaşması olduğu tezini öne sürer. Yazar bu düşüncesini bazen romanlardaki kendi sesi olan karakterler yoluyla bazen de kültürel yozlaşmanın kurbanlarının ağzından dile getirir.

Peyami Safa romanlarındaki Osmanlı toplumunun kadim değerlerine uzak bir hayat süren bireyler, genellikle İstanbul’un Beyoğlu, Şişli, Nişantaşı gibi semtlerinde yaşarlar. Bu semtler, edebiyatımızdaki Servet-i Fünûn devri sonrası Türk romanlarının birçoğunda olduğu gibi Peyami Safa’nın romanlarında da kültürel yozlaşmanın sembol mekânları olmuşlardır.⁵ Bu kahramanlar, genellikle maddî refah içindedir ancak çoğu kez bu refahı elde etme ve sürdürme yolları, meşru yollar değildir. Batı medeniyetinin değerlerine göre yaşamak isteyen ancak aslında Batı kültürünü de hakkıyla tanımayan bu kimseler, maddî ve manevî felaketlere sürüklenmektedirler. Âkil kişi konumundaki karakterler, bu kimselerin karşısında konumlanır ve bazen onların içindeki temiz yaradılışlı birini bazen de toplumun geleneklerine bağlı yaşayan kesiminde yetişmiş ancak söz konusu güruhun sefih yaşantısının sahte cazibesine kapılmış bir kahramanı roman boyunca bu sözde modern ancak düşük hayatın çemberinden kurtarmaya çabalar, onu Allah’a inanmaya ve manevî değerlere bağlı olmaya davet eder. Bu mücadele, bazı romanlarda başarıyla bazılarında ise başarısızlıkla sonuçlanır.

Sözde Kızlar romanının kahramanlarından Fahri’nin, sefih bir hayat yaşayan arkadaş ve akrabalarına karşı söylediği şu sözler, yazarın geleneksel Türk-İslam kültüründen koparak yozlaşmış insan tipine yönelik düşüncelerini yansıtır niteliktedir: “Siz benden değilsiniz, Türk ve Müslüman cemiyetinden değilsiniz, bu memlekete izini belli etmeyen kör yılanlar gibi sokulmuşsunuz (...)” (Safa, 2021, s. 214).

Şimşek’te romanın başkahramanlarından olan Müfit, geleneksel değerlere bağlı yaşayan bir adamdır. Bu değerlerden tamamen kopmuş aile bireyleri ve sosyal çevre arasında ruhî ıstıraplar çekmektedir. Eşinin kendisini aldattığından şüphelenmekte buna rağmen evlilik ahdine vefa göstermektedir. Yazar bu durumu şöyle yorumlar: “Eski kıymetler cetveline göre Müfit’in bu vefası ahlaki bir tekâmül, yeni kıymetler cetveline göre hem biraz idrak biraz da irade eksikliğidir.” (Safa, 2022g, s. 191).

Bir Tereddütün Romanı’nın başkahramanı olan genç muharrir, Türk halkının geleneksel değerlerinden kopuşunu, “tahrip modası” olarak adlandırır. Peyami Safa’nın diğer romanlarında olduğu gibi, *Bir Tereddütün Romanı*’nda da özünden kopan roman

⁵ İstanbul semtlerinin toplumun fikrî ayrışmasının tanımlanmasında bir sembol niteliği kazanmasını bilhassa *Fatih-Harbiye* romanında görürüz. Ancak, yazarın 1949 ve 1950’de yayımladığı son romanları olan *Matmazel Noraliya’nın Koltuğu* ve *Yalnızız*’da İstanbul semtlerine dair söz konusu sembolizm hükmünü yitirir.

kahramanları, büyük bir manevî savrulmuş, ahlaki çöküntü ve derin bir mutsuzluk içindedirler. Peyami Safa bu durumu, bütün dünyayı etkisi altına alan “harf sonu buhranı”nın⁶ ortaya çıkardığı bir tereddüt ve bu tereddütün getirdiği manevî buhranlar devresinin neticesi olarak görür. Yazar, bu durumun geçici olduğuna inanmaktadır. Bunu, romanın başkahramanı muharririn dilinden şöyle ifade eder: “... Anarşiye, ‘vice’lere, şüpheye ve tereddüde paydos. Ölmeyeceğiz. Kendini tahrip modası kalmayacak. (...) Yeni, tahminimizin fevkinde olacaktır, bununla beraber gayet sade, beşerî ve klâsik. Herhâlde çok samimi. (...) Her şey başkalaşmak üzere yerinde kalacak. Her şey: aile, milliyet duygusu, beşerî alâkalar, her şey. Giden nedir, biliyor musun? Kökleri yurdunun toprağından kopmuş, sadece millî duygularını kaybetmiş ‘Deracine’ler” (Safa, 2020, s. 169).

Bir Tereddütün Romanı’nda Muharririn söylediği şu sözler, yazarın toplumsal bunalımın temelinde yatan ana unsuru inançsızlık olarak gördüğünü ortaya koyar: “Bütün o hiçbir şeye inanmamayı bir ibadet ve bir süs yapan, spontane bir değişmeden başka hiçbir şeyi hakikat olarak kabul etmeyen ve ruh azabını *vice* (mengene) olarak taşıyan münevver cici beyler ve hanımlar...” (Safa, 2020, s. 170). Muharririn, bilhassa münevver takımında görülen ikircikli kafa yapısının getirdiği buhranı son kertesinde yaşayan muhatabı Vildan’a karşı söyledikleri, Safa’nın romanları yoluyla topluma sunduğu reçetenin geleneksel Türk-Osmanlı kültürünün temel değerlerine yeniden dönmek olduğunu net biçimde ortaya koyar: “Emin ol ki sana ‘Evlên, çocuk yap, yuva kur!’ diyen bir mahalle imamı, bir kadın nine, bir papaz veya aksakallı bir bunak, zannettiğin kadar haksız değildirler. Mütearifelere karşı isyanımızı bir orijinalite sanıyoruz; bu senin ve sizin kabahatinizden ziyade, tesiri altında kaldığınız Avrupa fikriyatının züppeliğine ait bir şaşkınlıktır. (Safa, 2020, s. 171-172).

Muharrir, Vildan’ın manevî çözülüşü karşısında şunları söyler: “Gözümün önünde bir insan dağılıyor. İçtimaî köklerinden kopunca mevhum ferdî şahsiyetimizin bir anda nasıl kuruyuverdiğini, soluverdiğini görüyorum. Yalnız içtimaî değil, aynı zamanda beşerî, mistik ve ilahî bağları da çözülen insanın bu perişanlığı bana ibret, merhamet, nefret ve dehşet veriyor.” (Safa, 2020, s. 185). Muharrir, akrabası ve tanıdıkları arasında hazlarının emrinde bir hayat yaşayıp sonunda içinden çıkılmaz bir bataklığa saplanıp perişan olanların bu duruma düşmelerinin sebebinin şöyle ifade eder: “Hiçbiri klâsik ve ezeli ahengi hissetmemişti ve hepsi, asrın geçici anarşisini devrin hakikî işaretlerinden biri sanmıştı ve nihayet canlarından usanmıştı.” (Safa, 2020, s. 185-186).

Sözde Kızlar’da ismini değiştirecek kadar kendi değerlerinden uzaklaşmış Fatih’li kız Hatice, mensup olduğu kültürden kopunca öyle felaketlerle karşılaşır ki sonunda, “Benim felaketime habersiz koşan binlerce Müslüman kızına bu karanlık odadan haykırabilsem...” (Safa, 2021, s. 179) demek durumunda kalır. Bunlar, Peyami Safa’nın romanlarındaki temel tezlerden olan, geleneksel Türk-İslam kültürüne ait değerlere bağlı kalmanın gerekliliği düşüncesini ortaya koyan birçok örnekten yalnızca birkaçıdır.

2.2. Materyalizm

Her türlü gerçekliğin özünü maddede gören ve madde ötesi (metafizik) alanı reddeden görüşe genel olarak “materyalizm” (maddecilik/özdekçilik) adı verilmiştir (Akarsu, 1975, s. 135). Buna bağlı olarak, materyalistler bireysel ve toplumsal hayatta din ve inanç kavramlarını ve bunlara bağlı pratikleri reddederler. Batı’da kilisenin toplumsal yapı üzerindeki baskısını ortadan kaldırmak gayesiyle rönesans ve reform hareketleriyle

⁶ Yazarın “harf sonu buhranı” dediği durum, I. Dünya Savaşı sonrası, bütün dünyada ve Türk toplumunda baş gösteren iktisadî ve sosyal krizlerdir.

birlikte canlanan materyalist düşünce bilhassa Fransa ile olan münasebetler üzerinden 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Osmanlı Devleti'ne de yansımış, materyalist temelli ateist düşünce özellikle Beşir Fuat, Tefvik Fikret, Abdullah Cevdet gibi yazarlar tarafından yayılmıştır. Bilhassa Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Harbiye gibi Tanzimat döneminde kurulan yükseköğretim kurumları, materyalist temelli pozitivizmin Osmanlı toplumunda taraftar bulmasına ve bu düşünce temelinin cumhuriyet döneminde de etki alanını genişletmesine katkıda bulunmuşlardır (Bkz. Topaloğlu, 2007, s. 111-124).

Peyami Safa, materyalist anlayışa dayalı düşünce akımlarının Türk toplum yapısı üzerindeki tahrif edici etkisini düşünce yazılarında sıklıkla dile getirmiş (Bkz. Safa, 2019, s. 39-44), bu konuyu romanlarına da taşımıştır. Bilhassa, *Biz İnsanlar* adlı romanında, romanın başkahramanı Orhan'ın şahsında materyalist düşüncenin tezlerini çürütmeye çalışmıştır. Orhan, babasının yanlış din algısı ve pratikleri yüzünden dinden soğumuş ve dinî inançların tümüne karşı durmuş bir karakterdir. Başlangıçta sadece aklın gücüne ve hâkimiyetine inanan Orhan, yaşadığı olayların etkisiyle önce hislerinin gücünü fark eder, sonra görünmeyen büyük bir varlığın gücüne inanmaya ve bu inanca teslim olmaya başlar. Yazar, romanın birçok yerinde Orhan'ın ağzından materyalizm eleştirisi yapar: "... İlk fikirlerim sarsıntıya uğramaya başladı. Kendimi bir nevi murakabe-i nefse muhtaç görmeye başladım. Bir nevi sukutuhayale uğramış gibiyim, hâlâ da öyle. Kendimde bir türlü yenemediğim azılı hisler var. Ben ruhunu inkâra çalışan ve her duygusunu, her muhakemesini vücudunun hazım cihazlarının taleplerine irca etmeye kati surette karar vermiş bir insandım. (...) en ziyade inkâr etmeye çalıştığım bir kuvvetin bana daima hâkim olduğunu sezdim." (Safa, 2022b, s. 109-112). Yazar, anlatıcının dilinden Orhan'daki dönüşümü tasvire şöyle devam eder: "... ve tek başına yaptığı hayat kazanma tecrübelerinden sonra anlamaya başladı ki materyalizm, maddeye dair bütün güzellikleri temsil etmekten uzak bir akidedir." (Safa, 2022b, s. 151). "Kendi tecrübeleri de ona isabet etti ki birçok yerlerde gurur, menfaatten daha yüksek sesle konuşuyor. Vücudun arsızlıklarını susturan ulvî iştihaklarımız var. Bunlar bile birer menfaate icra edilebilseler ancak izzetinefis, gurur, nahvet (kibir) gibi manevi menfaatlere bağlanabilirler. Köklerindeki madde ne olursa olsun dallarındaki mana inkâr edilemez ve bu mananın o maddeden ibaret olduğunu zannetmek, hiçbir şeyin kendi kendine gayri bir şeye doğru tekâmül veya istihale edemeyeceğine inanmak gibi kaba saba ve dasdaracak bir idrakin içinde bocalamak olur." (Safa, 2022b, s. 151). Yazar, maddeciliğin insan ruhuna aykırı olduğunu öne süren düşüncesini Orhan'ın şu sözleriyle ortaya koyar: "... Ben maddeden başka şeyde kıymet aramadıkça, aksine, bütün kıymetler hep gayri maddî şeyler üzerinde görünmeye başladı." (Safa, 2022b, s. 222).

Bir Akşamdı romanının kahramanlarından Cevat'ın söylediği şu sözler, insanlığı art arda iki dünya savaşına götüren içtimaî şartların, insanlığın manevî değerlerini yitirmesinin sonucu olduğu iddiasını ortaya koyar: "On dokuzuncu asrın sonunda insanlık bütün ilahlarını öldürmüştür. Bu asır inanmaz, imansız ve mefkûresizdir. Yaşamının gayesini ancak yaşamaktan ibaret zannettiren telakkinin umumileşmesi, maziden kalma bütün kıymetleri alt üst etmiştir. Bu hercümercin iktisadi hayatta tecellisi, *komünizm*; bedîî hayatta tecellisi, *dadaizm*; ahlâkî hayatta tecellisi, bir alay Don Juan." (Safa, 2022a, s. 144).

Yazara göre, inançsızlık, bireysel ve toplumsal yozlaşmanın müsebbibidir: "Melihâ'nın romanı, kadının bugün geçirdiği inanmak buhranının tarihidir. Cevat düşündü: inanmak buhranı..." (Safa, 2022a, s. 212).

3. Peyami Safa'nın Romanlarında Tasavvuf Düşüncesi

Tasavvuf; İslam'ın ruh hayatı ve İslam peygamberinin şahsında temsil ettiği manevi otoritenin, müesseseleşmiş ve günümüze kadar yaygınlaşarak gelmiş şeklidir. Tasavvufun gayesi; ruhun saf hale getirilmesi ve nefsin arındırılması yoluyla kalpten her türlü geçici heves ve sevgiyi sürüp marifetullah'a (Allah'ı hakkıyla bilmeye) ulaşmaktır. Mutasavvıflar, bunu sağlamak için bir müridin rehberliğinde ibadet, zikir, uzlet, halka hizmet, az yemek, az konuşmak, az uyumak gibi hayat pratikleri içinde yaşarlar. İslam tasavvufunda ilim ve takva gereği yaşamak esastır. Tasavvuf, insan ruhunun ahlâken yükselmesini sağlamaya çalışan bütün dinler ve felsefi sistemlerde bulunan "mistisizm"le benzerlikler gösterir (Yılmaz, 2016, s. 17).

Peyami Safa'nın *Yalnızız* ve *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu* romanlarında mistik özellikler görülmekle birlikte, yazar, *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu*'nda mistisizmden tasavvuf düşüncesine evrilen bir anlayışı ortaya koymuştur. Safa'nın, inanca ve dine dair konulara en fazla yer verdiği bu eserinde, romanın mutasavvıf karakteri Matmazel Noraliya, ardında bıraktığı hatıralar ve anı defterleri vasıtasıyla romanın başkahramanı Ferit'in iç dünyası üzerinde çok etkili olmuş bir kimsedir. Bu tasavvuf ehli kadının hatıraları, yaşadığı birçok olayın tesiriyle ruhsal bir dönüşüme müsait hâle gelen Ferit'i derinden sarsar ve onun hayata bakışını maddî tesirlerin tasallutundan kurtarır; onu, hayatın manasını derinden kavramaya yönlendirir. Ferit, başından geçen bazı olağan dışı hadiseleri ve mistik tecrübeleri ancak Matmazel Noraliya'yı tanıdıktan sonra anlamlandırabilir, böylece ruhu sükunete kavuşur.

Bu romanda, Matmazel Noraliya, İslam kültürüne ait pratiklere ilk gençliğinden itibaren düşkün bir karakter olarak tasvir edilir. Mesela, Hristiyan bir çevre içinde bulunmasına karşın gençliğinde dahi başından beyaz başörtüsünü eksik etmez. Hristiyan olan annesi onu kendi dinine çekmek için çaba sarf etse de buna muvaffak olamaz.⁷ Çocukken babaannesi ile yaşayan Noraliya, Müslüman olan bu hanımdan aldığı İslâm terbiyesine, ölünceye kadar sıkı sıkıya bağlı kalır. Öyle ki gençken büyük bir aşkla sevdiği Yorgo'nun evlilik teklifini kabul etmek için onun Müslüman olmasını şart koşar (Safa, 2022f, s. 255-256). Romanda, onun asıl isminin Nuriye olduğu, annesinin onu Noraliya diye isimlendirmekte ısrar etmesi sonucu, çevresinde bu şekilde tanındığı da belirtilir (Safa, 2022f, s. 251).

Peyami Safa, 1940'lı yıllarda mistisizmle yakından ilgilenmiş, spiritüalizme uzanan bir ilgi alanının halesinde, ruh çağırma seansları tertip etmek, metapsişik ve parapsikolojik hadiseler hakkında düşünüp yazmak gibi insan ruhunu ve fizik ötesi âlemi yakından tanımaya yönelik çabalara yönelmiştir. Yazarın bu ilgisi ve çalışmaları, mistisizmle ilgili muhtevasıyla dikkat çeken iki eserin ortaya çıkmasına sebep olur. Bunlar, *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu* ve *Yalnızız* romanlarıdır (Yıldız, 2012, s. 304-305). Bu iki roman içinde, *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu*, mistisizmin sınırlarını aşıp tasavvufun alanına ulaşarak romanın önemli bir kısmında tasavvufî hayatı anlatması bakımından özel bir konuma sahiptir. *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu* romanının, Matmazel Noraliya'nın hayatı ve ruhî tecrübeleri etrafında gelişen ikinci kısmı, bu bölümde geçen ve romanın birinci kısmındaki parapsikoloji odaklı yaklaşımların etkisini taşıyan bazı olağan dışı tecrübe örnekleri dışında, genel olarak bir mistiğin değil, mutasavvıfın hayatını yansıtır niteliktedir. Mistisizm ile İslam tasavvufu, ilk bakışta çok benzer görünseler de tevhit esasına dayanma ilkesi başta olmak üzere, bu iki tecrübeyi birbirinden ayıran birçok önemli fark vardır. Tasavvufu mistisizmden ayıran en önemli

⁷ "Fakat bütün o papaz, hocalar, klişeler, zorla okutturulan dualar, Noraliyacığın göğsüne asılan haçlar onu dininden döndürememiş. Aksine, sevgisi arttıkça artmış Müslümanlığa." (Safa, 2022f, s. 253).

fark, tasavvufun İslam dinine dayanmasıdır (Filiz, 1994, s. 113). Bu romanda, anne tarafı Rum ve Hristiyan olan Matmazel Noraliya'nın, çevresinin aksi yöndeki telkin ve baskılarına rağmen Müslüman olarak kalma ve İslam'ı tasavvufî bir anlayış üzerinden yaşama azmine tanık oluyoruz. Romanda, Matmazel Noraliya'nın Üsküdar semtinde bir şeyh efendiye bağlı olduğuna da değinilir (Safa, 2022f, s. 259). Bilindiği üzere, tasavvuf mertebelerini bir müşşidin terbiyesi altında aşmak, İslam tasavvufunun önemli bir yöntemi ve onu diğer mistik tecrübelerden ayıran mühim bir özelliğidir (Filiz, 1994, s. 122). Tasavvufî tarikatlerde (ekol) tespit edilmiş belli bir ezkar ve evrad'ın (ritüel) bulunması da onu mistisizmden ayıran farklardan biridir. Mistisizmde tesbit edilmiş bir "ritüel" yoktur (Filiz, 1994, s. 123). Noraliya'nın bir müşşidin (şeyh) terbiyesi altına girmiş olması, onun müşşidi tarafından belirlenmiş ibadet ve terbiye metotlarına (ritüel) bağlı kalmasını gerektirir. Nitekim onun tasavvufun icaplarından olan "zıkrullah" vecibesini yerine getirdiğinden bahsedilir (Safa, 2022f, s. 260/280). Hizmetçisi, onun neredeyse dünya ile bağını keserek Allah'ı derinden andığı dakikalara dair müşahedelerinden bahseder (Safa, 2022f, s. 263). Bu sebeplerle, birçok engelleyici nedene rağmen Müslüman kimliğini korumakta ısrar eden ve bir müşşide bağlı olduğu romanda açıkça ifade edilen Matmazel Noraliya karakterini, herhangi bir mistik değil, mutasavvıf olarak değerlendirmemiz icap eder.

Noraliya'nın ruhen kemâle erme yolculuğu esnasında *uzlet*,⁸ *tezkiye*⁹ gibi tasavvufî eğitimde çok önem verilen terbiye yöntemlerine dayanarak manevî kemale ulaştığını görürüz.¹⁰ Dine, Allah aşkı perspektifinden bakan bu karakter için kalbini *mâsiva*¹¹ sevgisinden arındırmak başlıca manevî gayedir.¹² Noraliya, dünyayı Allah'ın hikmetlerini temâşâ (seyir ve idrak etme) yeri olarak görür: "Deli gibi eğlenmektense akıllı gibi bu âlemi temâşâ eylemek insanın şanından değil midir?" der (Safa, 2022f, s. 273). Her mutasavvıf gibi Noraliya'nın nihâî hedefi *fenâfillah*'a¹³ ulaşmaktır: "Senin benliğin bir dağdır ki güneşi görmene, güneşin nurunu almaya hâil olur. Nefsinde öl, O'nda (Allah'ta) yaşa!" yazar günlüklerine (Safa, 2022f, s. 277).

Romanda, Noraliya'nın günlüklerini elinde bulunduran ve onları inceden inceye tetkik etmiş bir karakter olan Aziz, günlüklere dayanarak şu tespitte bulunur: "Noraliya'nın hayatında ve defterlerinde *temâşâ*¹⁴ ve *fenâ*¹⁵ merhalelerini açıkça görüyoruz. Kendisini Allah'tan ayıran karanlık duvarın benlik olduğunu anlayınca onu atıp kâinatın ruhuyla birleşmek özleyişini duyuyor. Muhyiddîn-i Arabî'nin¹⁶ Fütuhât-ı

⁸ *Uzlet*, Arapça, halktan uzaklaşıp onlardan ayrı yaşamak anlamında bir kelimedir. Mürîde başlangıç halinde uzlet gerekir. Ömür boyu uzlet yapan sufiler parmakla gösterilecek kadar azdır (Cebecioğlu, 2009, s. 672).

⁹ *Tezkiye*, Arapça, temizlemek, arıtmak gibi anlamları ifade eden bir kelimedir. Kur'an-ı Kerim'de, "Nefsini arıtan felaha erdi." (Şems 91/109) şeklinde bahsedilen husus, nefsi kirleten şeylerden temizlemekle alâkaldır (Cebecioğlu, 2009, s. 661).

¹⁰ Noraliya günlüklerine şöyle yazar: "Ve gün olur, gündüzü geceden fark etmem ve panjurlarımı daha sıkı kapatıp cihan ile alâkâmı keserim." (Safa, 2022f, s. 274).

¹¹ Tasavvufta, Allah'ın dışındaki her şey masivadır. Bu kelimenin bütün yaratılanları içine alan bir sınırı vardır (Cebecioğlu, 2009, s. 414).

¹² "İçime doğdu. Karanlık duvar benliğimdir. Onu yıkmalıyım ki nura kavuşayım. Allah'a varayım. İçime doğdu: Ebediyete de öylece varılır." (Safa, 2022f, s. 275).

¹³ Fenâfillah, kulun zât ve sıfatının Allah'ın zât ve sıfatında fani olmasıdır. Dünya ilgilerini tam anlamıyla ortadan kaldırarak Allah'a yönelmek demektir. Bu yönleştte istiğrak hali meydana gelir (Cebecioğlu, 2022f, s. 210).

¹⁴ Her şeyde Hakk'ın isim, fiil ve sıfatlarının tecellisini görmeye *temâşâ* denmiştir (Cebecioğlu, 2009, s. 649).

¹⁵ Nesnelere sûfinin gözünden silinmesine *fenâ* denir (Cebecioğlu, 2009, s. 208).

¹⁶ İbnü'l-Arabî, M. 1165'te Endülüs'te doğup 1240'ta Şam'da vefat eden büyük bir mutasavvıftır. İslam dünyasında felsefî tasavvufun başlıca temsilcilerinden biridir. Vahdet-i vücud doktrinini temellendiren kişidir. (Ayrıntılı bilgi için bkz.: Kılıç, M. E. (2022). *İbnü'l Arabî* (5. baskı). İsam Yayınları.)

Mekkiyye'sinde¹⁷ *tavr-ı sâlis*¹⁸ dediği hâl budur. Cüz'ünün (parçanın) külliye (bütüne) dalışıdır." (Safa, 2022f, s. 284).

Tasavvuf terbiyesinde önemli bir esas olan "Hak için halka hizmet" prensibini (Cebecioğlu, 2009, s. 279) yerine getirmek için çok gayret eden Noraliya, içini dolduran ilâhî feyzi, içinde yaşadığı topluma ikram etmek ister. "Yarabbî canımı sebil ediyorum, ruhumu, hissiyat, efkâr ve malûmatımı, varımı yoğumu muhtaçlara dağıtmanı senden niyaz ediyorum. Yâ Rabbî! Bana ihsan eylediğin nuru, andan mahrum olanlarla paylaşabilmekliğim için ne lâzımsa anı yapmayı bana talim etmeni de niyaz ediyorum." diye dua eder (Safa, 2022f, s. 279).

Matmazel Noraliya, otuz yılı aşkın uzlet, nefis murakabesi ve ibadet ile geçen bir hayatın sonunda duası makbul bir kimse olur. Hasta insanlar, duasını alabilmek maksadıyla akın akın onu ziyaret ederler. Tıbbın iyileştirmekte âciz kaldığı bazı ağır hastalar onun duaları vesilesiyle sağlıklarına kavuşurlar (Safa, 2022f, s. 261-263). O, hiçbirinin bu talebini reddetmez. Yaşadığı ada halkının gayrimüslim olanları dahi Noraliya'yı çok sever, onun duasını almaya çalışırlar. O da gayrimüslimlere karşı sevgi ve şefkat doludur.¹⁹ Bu, çevresine faydalı olma ve içindeki ilahî kaynaklı sevgiyi etrafındaki insanlara ve hatta bütün canlılara yansıtma hali, tarih boyunca sadece İslam tasavvufunda değil, hangi dine mensup olursa olsun mistik tecrübede ileri aşamalara varmış ve halk tarafından "aziz" sıfatına lâyık görülmüş kimselerde de bulunan özelliklerdir (Bkz.: Filiz, 1994).

Romanda Noraliya, öleceği gün ve saati dahi hizmetçisine bildirip onun bu ölüm karşısında nasıl davranması gerektiğini haber veren keramet sahibi, velî bir kimse olarak tanıtılır (Safa, 2022f, s. 264). Peyami Safa'nın roman kahramanlarından Yahya Aziz'e söylediği şu sözler, onun romanlarındaki mutasavvıf telakkisini ortaya koyması bakımından önemlidir: "... Çünkü Matmazel Noraliya'nın koltuğu vardır. Bu, bir isyanın ve insan düşüncesi kadar yeni bir aydınlığın sembolüdür. Aranırsa dünyanın başka bir köşesinde böyle gizli azizler hâlâ bulunur." (Safa, 2022f, s. 291).

Matmazel Noraliya'nın Koltuğu (1949), Peyami Safa'nın yazdığı son iki romanından biridir. Safa'nın, meslek hayatının olgunluk döneminde, tasavvufî hayatı işleyen böyle bir roman yazması, romanlarının hemen hepsinde manevî değerlerden uzaklaşmanın insanlığı felakete sürükleyeceği önermesini ortaya koyan ve manevî değerleri dışlamayan çağdaş bir yaşama ulaşmayı teklif eden yazarın, maneviyatın en üst mertebesi düzleminde örnek bir hayat tarzı ortaya koyma gayreti olarak görülmelidir. İkinci Dünya Savaşı'nın akabinde yazılmış bu romanda Peyami Safa, dünyayı saran buhranlardan ancak en aşkın boyuttaki manevî alanlardan güç alarak kurtulabileceğimizi, romanın kahramanları olan Matmazel Noraliya ve Ferit'in şahsında ortaya koyar.

Sonuç

1899'da dünyaya gelip 1961'de vefat eden Peyami Safa, ömrünün neredeyse tamamını yıkılışına tanıklık ettiği Osmanlı İmparatorluğu'nun payitahtı olan İstanbul'da geçirmiş, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları'nın yaşandığı dönemin bütün dünyayı etkisi

¹⁷ *Fütuhât-ı Mekkiyye*, Muhyiddin İbnu'l Arabî'nin tasavvufî görüşlerini en geniş boyutlarıyla açıkladığı eserinin adıdır.

¹⁸ *Tavr-ı salis*, "üçüncü tavr" demektir. Tasavvuf eğitiminin üçüncü merhalesidir. (Ayrıntılı bilgi için bkz.: Usta, M. (2019). *Tasavvuf eğitimi yöntemleri* (1. Baskı). Mana Kitap Yayınları.)

¹⁹ "Her zaman rahmetli derdi ki: Bizim dinimizde her din toplanır. Dinlerin hepsi iyiliğe, doğruluğa çıkar. Allah'a çıkar. Yalnız Müslümanlık en kısa yoldur." (Safa, 2022f, s. 253). "Fakirin Müslümanını, Hristiyan'ını ayırmazdı. Hepsine bir yardım ederdi. Bilseniz ne kadar merhametliydi ve iyiliği ne kadar severdi." (Safa, 2022f, s. 253).

altına almış sorunlarına tanıklık etmiş, bu zorlu dönemin maddi ve manevi buhranlarından etkilenmiş bir kimsedir. Safa'nın henüz çocukluk çağlarında başlayan okuma tutkusu, iç dünyasının ve çevresinin meselelerini yazarak anlamlandırma çabasıyla birleşmiş; yazar, ilk gençlik yıllarında başladığı yazarlık mesleğini ölene değin sürdürmüştür. Bu süreçte onlarca eser veren Peyami Safa, edebiyat tarihimize adını, fikre dayalı eserlerinden önce, romanlarıyla yazdırmıştır.

Peyami Safa'nın romanlarının çoğu, yazarın "harp sonu buhranı" olarak adlandırdığı Birinci Dünya Savaşı sonrası yıllarda Türk toplumunda ortaya çıkan ahlaki çözülmeyi konu alır. Safa, *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu* dışındaki "Peyami Safa" imzasıyla yazdığı bütün romanlarında, romanların olay örgüsü çerçevesinde ve roman kahramanlarının ağzından, Türk toplumunun bilhassa genç kesiminde görülen maneviyat eksikliğine dayalı meseleleri, çarpıcı biçimde dile getirir. Yazar, bu meseleleri ortaya sermekle yetinmez, romanlarındaki kendisinin sözcüsü durumundaki kahramanlar yoluyla bu meselelere çözüm önerileri sunar. Peyami Safa'nın romanlarında öne sürdüğü başlıca tez, Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecinin getirdiği yorgunluğu üzerinde taşıyan harp sonu dönemi Türk toplumunda görülen moral değerler bakımından zayıflamanın, geleneksel Türk-İslam kültüründen uzaklaşma sonucu ortaya çıkan maneviyat eksikliğine dayandığı fikridir. Sermayecilikle maddeciliğin bütün dünyayı etkisi altına aldığı ve insanlığın tarihsel sürecin önemli bir kırılma noktasından geçtiği bu dönemde, Peyami Safa'nın okuyucusunu dinine ve geleneksel toplum değerlerine sahip çıkmaya davet etmesi, son derece cesurca bir tavrıdır.

Peyami Safa'nın romanlarında değindiği başlıca dinî kavramların Allah inancı, ilahî adalet, dua, tevekkül, kadere iman ve rıza, sabır, ibadet olduğunu görüyoruz. Yazar, *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu* adlı romanında, bir mutasavvıfın hayata bakışını ortaya koymuş; tasavvufî hayatın gereklerinden olan *uzlet*, *nefis terbiyesi*, *zikir*, *ibadet*, *halka hizmet* gibi umdeleri ve tasavvufa ait *marifetullah*, *fenafillah* gibi kavramları işlemiştir. Peyami Safa'nın romanlarında okuyucusunu manevî değerlere sahip çıkmaya davet eden sesi, vaiz edasında ve roman tekniğine zarar verir bir tarzda değildir.

Peyami Safa'nın romanlarının Türk edebiyatının ilgiyle okunan eserleri arasında yer almasında, yazarın bu eserlerde ortaya koyduğu Türk toplumunun dinine ve manevi dinamiklerine değer veren yaklaşımın önemli bir etkisi vardır.

Kaynakça

- Akarsu, B. (1975). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ateş, C. (2004). *İslam İnançında İlahi Adalet Kavramı*. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- Ayvazoğlu, B. (1998). *Peyami: Hayatı Sanatı Felsefesi Dramı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ayvazoğlu, B. (2008). Safa, Peyami. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 35, s. 437-440). İstanbul: TDV Yayınları.
- Başpınar, A. (1984). *Peyami Safa: Romancılığı, Eserleri*. Doktora Tezi. Elâzığ: Fırat Üniversitesi.
- Bayram, S. (2021). Peyami Safa'nın Romanlarında Sözüünü Emanet Ettiği İkinci Derecede Roman Kişileri. *Hars Akademi Uluslararası Hakemli Kültür Sanat Mimarlık Dergisi*, 4(2), 65-86.

- Bozdoğan, C. T. (2017). *Soğuk Savaş Sürecinde Türkiye'de Komünizm Meselesi ve Komünizmle Mücadele (1945-1991)*. Doktora Tezi. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.
- Cebecioğlu, E. (2009). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları.
- Çiftçi, O. Z. ve Ovacık, Z. (2015). Cumhuriyet Dönemi Lise Müfredatlarında Din Algısı ve İdeolojik Arka Plan. *Mütefekkir*, 2(4), 329-341.
- Erkol, M. (2014). *Cumhuriyetin Din Politikası (1923-1939)*. Doktora Tezi. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Filiz, Ş. (1994). Mistisizm ile Tasavvuf Arasındaki Temel Farklar. *Diyanet İlmî Dergi*, 30 (1), 103-123.
- Karagöz, İ. - vd. (2015). *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: DİB Yayınları.
- Kılıç, M. E. (2022). *İbnü'l Arabî*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Kızak, E. B. (2021). Soğuk Savaş Ortamında Anti-Komünizm ve Peyami Safa. *19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 643-659.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli* (2011). (çev. H. Altuntaş - M. Şahin). Ankara: DİB Yayınları.
- Moran, B. (1979). Peyami Safa Romanlarında İdeolojik Yapı. *Birikim*, (54/55), 51-56.
- Önal, M. (1989). *Peyami Safa İmzalı Romanlarda Fiktif Yapı*. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Safa, P. (1956) Egzistansiyalizm I. *Türk Düşüncesi*, 6 (34), 2-6.
- Safa, P. (2018). *Yalnızız*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Safa, P. (2019). *20. Asır Avrupa ve Biz*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Safa, P. (2020). *Bir Tereddüdün Romamı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Safa, P. (2021). *Sözde Kızlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Safa, P. (2022a). *Bir Akşamı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Safa, P. (2022b). *Biz İnsanlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Safa, P. (2022c). *Cânân*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Safa, P. (2022d). *Dokuzuncu Hariciye Koşuşu*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Safa, P. (2022e). *Mahşer*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Safa, P. (2022f). *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Safa, P. (2022g). *Şimşek*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Safa, P. (2023). *Fatih Harbiye*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sarı, M. A. (2015). Türkiye'de Pozitivizm ve İlk Yansımaları. *Turkish Studies International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10/14(654), 635-656.
- Serinsu, N. - vd. (2009). *Dinî Terimler Sözlüğü*. Ankara: MEB Yayınları.
- Topaloğlu, A. (2007). Klasik Materyalizmin Mahiyeti ve Son Dönem Osmanlı Düşünürleri Arasında Yayılışı. *Felsefe Dünyası*, (45), 111-124.
- Topaloğlu B. ve Çelebi İ. (2017). *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İsam Yayınları.

- Uğurcan, S. (2012). Zihniyetlerin Yansıma Alanı Olarak Peyami Safa'nın Romanları ve Şahıslar Dünyası. *Erdem*, (62), 261-276.
- Usta, M. (2019). *Tasavvuf Eğitimi Yöntemleri*. İstanbul: Mana Kitap Yayınları.
- Yetiş, K. (2012). Peyami Safa'nın Türk Romancılığındaki Yeri. *Erdem*, (62), 289-298.
- Yıldız, A. (2012). Peyami Safa'nın Düşünce ve Sanat Dünyasında Mistisizm. *Erdem*, (62), 299-318.
- Yılmaz, K. (2016). *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat.